

## O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA KINONIMLARNING SEMANTIK-PRAGMATIK VA LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

**Xayitbayeva Maxfira Bahodirovna**

*Urganch innavatsion universiteti o‘qituvchisi*

**Annotatsiya:** *Ushbu tezisda o‘zbek xalq og‘zaki ijodida kinonimlar (it va uning turlarini bildiruvchi so‘zlar) ishtirok etgan maqollarning semantik qatlamlari, ijtimoiy-axloqiy funksiyalari hamda xalqning dunyoqarashi va chorvachilik realiyalari bilan bog‘liq lingvokulturologik xususiyatlari tizimli tahlil qilingan.*

### 1. Kinonimlar Vositasida Ijtimoiy Illatlarni Tanqid Qilish

O‘zbek xalq maqollarida kinonim (it) obrazlari ko‘pincha jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalanish, salbiy xarakter-xususiyatlar va odamlarning o‘zaro munosabatlarini ochib berish uchun o‘tkir ko‘chma ma‘no (metafora) vazifasini bajaradi. Jamiyatdagi turli qatlamlar o‘rtasidagi ziddiyatlar xalq donishmandligida hayvonlar tabiati bilan parallel ravishda ko‘rsatiladi.

- **Laganbardorlik va xasislik tanqidi:** “Boyning oshini boytevat qizg‘anadi” yoki “Boy eshigin boytevat qo‘riqlaydi” maqollarida **“boytevat”** (baroq, o‘siq yungli qopag‘on ko‘ppak it) obrazi orqali boylarning xasisligi va ularga ko‘r-ko‘rona sadoqat ko‘rsatib, xo‘jasining ko‘ziga yaxshi ko‘rinishga urinadigan laganbardor, pastkash xizmatchilar zaharxanda va satira bilan fosh etiladi.

- **Mavqe va kuch-qudratning o‘zgaruvchanligi:** “Bo‘ri qarisa, kuchukka kulgi bo‘ladi” maqoli ijtimoiy mavqe va jismoniy quvvatning vaqtinchalik ekanini ifodalaydi. Bu yerda hayotiy tajriba va keksalik qadriyatiga e‘tibor qaratilib, o‘z davrida qudratli bo‘lgan shaxs zaiflashganda, ilgari undan hayıqqan kuchsiz kimsalar tomonidan kamsitilishi yoki hurmatsizlik qilinishi keskin axloqiy tanqid ostiga olinadi.

### 2. Kinonimlarning Semantik Parallelizm va Inson Xarakteri Ifodasidagi O‘rni

Ayrim xalq maqollarida insonning bir nechta salbiy qusurlari va xulq-atvori kinonimlar hamda boshqa chorvachilik terminlari kombinatsiyasi (semantik parallelizm) orqali mukammal bitta tizim sifatida taqdim etiladi. Bunga yorqin misol sifatida **“It yalog‘ida gang bo‘lmas, qulog‘ida pand bo‘lmas, ko‘yning oyog‘iga band bo‘lmas”** maqolini keltirish mumkin. Ushbu birlik tarkibiy qismlarga bo‘linganda quyidagi semantik ma‘nolarni yuzaga chiqaradi:

- **“Yalog‘ida gang bo‘lmas”** — insonning ochko‘zligi, nafsining tiyilmasligi va moddiy narsalarga ruju qo‘yishini anglatadi;

- **“Qulog‘ida pand bo‘lmas”** — tarbiyaviy ta’sirga va yaxshi nasihatlariga quloq solmaslik, subutsizlik va qaysarlikni bildiradi;

· **“Ko‘yning oyog‘iga band bo‘lmas”** — xalqning chorvachilikka oid real hayotiy kuzatuviga tayanadi (chunki qo‘y odatda oyog‘idan emas, bo‘ynidan bog‘lanadi). Bu obraz orqali insonning hech qanday nazorat va tartib-intizomga bo‘ysunmasligi, itoatsizligi yanada kuchliroq aks ettirilgan.

### 3. Kinonim Obrazining Ko‘p Qirraliligi va Ambivalentligi

O‘zbek lingvomadaniyatida “it” obrazi faqatgina salbiy ma'noda kelmaydi, balki u ma'lum bir kontekstlarda chuqur axloqiy va ijobiy semantik unvonga ham ega. Xususan, sadoqat va va'daga vafodorlik kabi oliy qadriyatlar tahlil qilinganda, it insonlar uchun o‘ziga xos etalon vazifasini bajaradi. Masalan, **“Vafosiz yigitdan vafoli it yaxshi”** maqolida birovga berilgan va'daning ustidan chiqmaslik, nomardlik va iymonsizlik qoralanib, itoatkor va sadoqatli hayvon timsoli vafosiz insondan yuksakroq qo‘yiladi.

### 4. Muchal Hisobi va Etnografik Tasavvurlar

Kinonimlar nafaqat inson xarakterini, balki xalqning vaqt, taqdir, tabiat hodisalari hamda xo‘jalik hayoti haqidagi an’anaviy mifologik va etnografik qarashlarini ham ifodalaydi. **“It yilida moling o‘sar”** maqoli bevosita qadimgi muchal taqvim hisobi bilan chambarchas bog‘liqdir. Tarixiy manbalarga ko‘ra, muchal hisobi miloddan avvalgi davrlarda shakllangan bo‘lib, VI asrdan yozma manbalarda uchraydi. Dastlab Yunon-Baktriya podsholigi davridan boshlab keng yoyilgan ushbu an'ana xalq og‘zaki ijodida ma'lum yillarning chorvachilik va iqtisodiy baraka uchun qanchalik qulay kelishini bashoratlovchi etnografik asosga ega ekanini ko‘rsatadi.

### Xulosa

O‘zbek xalq maqollarida uchraydigan kinonimlar (boytevat, it, kuchuk) shunchaki hayvon nomlari va oddiy leksik birliklar emas, balki inson psixologiyasi, jamiyat ijtimoiy nuqsonlari (xasislik, laganbardorlik), axloq va yuksak sadoqat tushunchalarini o‘zida mujassam etgan chuqur falsafiy, satirik hamda obrazli lingvokulturemalardir. Ularni o‘rganish o‘zbek xalqining milliy mentalligi va madaniy kodlarini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.